

Fıkıh Usulü-Kelâm-Belâgat Üçleminde Haberin Sıdkı ve Kizbi Teorisi

Ramazan Çöklü

0000-0002-3639-1600

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı, Çanakkale, Türkiye

ror.org/05rsv8p09

ramazan.coklu@comu.edu.tr

Öz

Bu araştırmada haberin sıdkı ve kizbi tartışması fıkıh usulü, kelâm ve belâgat ilişkisi çerçevesinde incelenmiştir. Kelâmî boyutuyla ilk olarak Mu'tezilî kelimcilerden Nazzâm (öl. 231/845) ve Câhiz'in (öl. 255/869) tevhit ve adalet prensipleriyle ilgili görüşlerini temellendirmek amacıyla ortaya attığı bu konu, aralarındaki ilişkiden dolayı fıkıh usulü ve belâgat ilimlerine de geçmiştir. Haberin sıdkı ve kizbi meselesi, çeşitli ilmî disiplinlere konu almasına rağmen teorik bir zeminde tartışılmıştır. Yani fıkıhın fûrûyuyla ilgili meselelere genel itibarıyla bir etkisi yoktur. Daha önce bir bölümünde bu konunun incelendiği bir doktora çalışması yapılmıştır. Ancak bu araştırmada sadece Cumhur, Nazzâm ve Câhiz'in görüşüne yer verilmiş, meselenin kelâm ve fıkıh usulü ilmindeki yönü ise kapsam dışı bırakılmıştır. Araştırmamız ise altı farklı görüşe yer verilmesi nedeniyle mevcut çalışmaların en kapsamlısıdır. Yine araştırmamızda ilk kez meselenin kelâm ve fıkıh usulü ilimleriyle ilişkisi somut bir şekilde ortaya koyulmuştur. Bunun yanı sıra Câhiz'in görüşünü hangi bilgi kuramına kıyasla temellendirdiği ilk kez açıklanmış ve Kâdî Abdülcebâr (öl. 415/1025) ile Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin (öl. 436/1044) yaklaşımlarına da yer verilerek ilk dönem Mu'tezile âlimleriyle sonraki dönemdekilerin görüşleri mukayese edilmiştir. Diğer taraftan araştırma, İslâmî ilimler arasındaki ilişkiyi göstermesi ve çok yönlü meselelerin ancak her bir ilim dalındaki bağlantısıyla birlikte incelendiği takdirde lâıyıkıyla anlaşılacağını ortaya koyması bakımından önem arz etmektedir. Âlimlerin geneli haberin sıdkı ve kizbi meselesinde realiteyi ve gerçeğe uygunluğu esas almışlar ve haberin sadece doğru ve yalan şeklinde iki kısma ayrıldığını ileri sürmüşlerdir. Nâzzam ve Câhiz'in görüşleri Mu'tezilîler tarafından da makul bulunmamış, onlara karşı en ağır eleştiriler Mu'tezilîler tarafından yöneltilmiştir. Bununla birlikte Nâzzam ve Câhiz bazı âlimleri etkileyebilmişler, daha da önemlisi pek çok âlimin dahil olduğu, asırlarca süregelen ilmî bir tartışmanın literatüre girmesine neden olmuşlardır. Araştırmada haberin sıdkı ve kizbi meselesinin ayrıntılı bir şekilde incelendiği pek çok klasik fıkıh usulü, kelâm ve belâgat eserlerinden, modern dönemde yazılan Arapça ve Türkçe akademik çalışmalardan faydalanılmıştır. Önce haberin tanımı ve mahiyeti hakkında kısa bilgi verildikten sonra meselenin kelâmî ve fikhî arka planı açıklanmış, ardından haberin sıdkı ve kizbi hakkındaki genel yaklaşımlar ortaya koyulmuştur. Bu kapsamda Nâzzam, Câhiz, cumhur ulemâ, Râgıb el-İsfahânî (öl. 5/10. yüzyılın ilk çeyreği) ve Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin görüşüyle İbnü'l-Hâcib'in (öl. 646/1249) naklettiği; sahibi meçhul olan bir görüşe yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Fıkıh; Fıkıh Usulü; Kelâm; Belâgat; Haber; Sıdk; Kizb

Öne Çıkanlar

- Fakihin itikâdî eğilimi fıkıh usulü düşüncesine etki etmiştir.
- Çok yönlü meseleler ancak her bir ilim dalındaki bağlantısıyla birlikte incelenirse lâyıkıyla anlaşılabilir.
- Mu'tezilî birtakım âlimler itikâdî görüşlerini fıkıh usulü ve belagat ilimleriyle ilişkili bir şekilde temellendirmişlerdir.
- Fıkıh usulü eserlerindeki bazı konular teorik bir zeminde tartışılmıştır, fıkıhın fûrûunda bir karşılığı yoktur.
- Birtakım Mu'tezilî âlimler diğer mezheplere mensup usul ve dil âlimlerini etkilemişlerdir.

Atıf Bilgisi

Çöklü, Ramazan. “Fıkıh Usulü-Kelâm-Belâgat Üçleminde Haberin Sıdkı ve Kizbi Teorisi”. *Eskiye*ni 58 (Eylül 2025), 1111-1132. <https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1674608>

Makale Bilgileri

<i>Etik Beyan</i>	Bu çalışma Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri bölümünde gerçekleştirilen, “Fıkıh Usulü, Kelâm ve Belagat ilişkisi Çerçevesinde Haberin Sıdkı ve Kizbi Tartışması” adlı, 4663 ID, SAB-2024-4663 kodlu BAP projesinden üretilmiştir.
<i>Geliş Tarihi</i>	12 Nisan 2025
<i>Kabul Tarihi</i>	18 Eylül 2025
<i>Yayın Tarihi</i>	30 Eylül 2025
<i>Hakem Sayısı</i>	İki İç Hakem - İki Dış Hakem
<i>Değerlendirme</i>	Çift Taraflı Kör Hakemlik
<i>Etik Beyan</i>	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.
<i>Benzerlik Taraması</i>	Yapıldı - intihal.net
<i>Çıkar Çatışması</i>	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
<i>Finansman</i>	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Bilimsel Araştırma Koordinatörlüğü (SAB-2024-466).
<i>Etik Bildirim</i>	eskiyenidergi@gmail.com
<i>S. Kalkınma Amaçları</i>	-
<i>Lisans</i>	CC BY-NC 4.0

The Theory of Truthfulness and Falsehood of the Khabars Within the Triad of Uşûl al-Fiqh – Kalām - Balāgha

Ramazan Coklu

0000-0002-3639-1600

Çanakkale Onsekiz Mart University, Faculty of Theology, Department of Arabic Language and Literature, Çanakkale, Türkiye

[ror.org/05rsv8p09](https://orcid.org/05rsv8p09)

ramazan.coklu@comu.edu.tr

Abstract

In this study, the debate on the truthfulness (sidq) and falsehood (kidhb) of the khabars is analysed within the framework of the relationship between the method of fiqh, kalām and balāgha. In the context of kalām, it was first developed by the Mu'tazilite theologians al-Nazzām (d. 231/845) and al-Jāhiz (d. 255/869) are recognised as the pioneers in developing this doctrine to articulate their philosophical tenets concerning unity and justice. The dissemination of these principles extended beyond theological discourses, encompassing the realms of jurisprudence and rhetoric. The veracity of the of the khabars has been a subject of theoretical discussion within various scientific disciplines. In summary, the issue pertains to the absence of any discernible impact on the subjects pertaining to the furū' al-fiqh (branches of jurisprudence) in general sense. A doctoral study has previously been conducted on this subject in one of its sections. However, it should be noted that the present study exclusively encompassed the perspectives of Jumhur, al-Nazzām, and al-Jāhiz, while the dimensions of the issue pertaining to kalam and fiqh methodology were omitted. In contrast, the present study is the most comprehensive of extant research, incorporating six distinct perspectives. Furthermore, Moreover, the present study is the first to provide concrete evidence for the relationship between the issue and kalām and uşûl al-fiqh. Moreover, the theory of knowledge on which al-Jāhiz based his view is explicated for the first time. The approaches of Qāḍī 'Abd al-Jabbār (d. 415/1025) and Abū al-Husayn al-Basrī (d. 436/1044) are also included and the views of the early Mu'tazilites and the later ones are compared. Conversely, the research is significant in terms of demonstrating the relationship between Islamic sciences and revealing that multifaceted issues can only be comprehended adequately if they are examined in conjunction with their interconnections in each branch of science. The majority of the scholars approached the issue of the issue of the truthfulness and falsehood of the khabars from the perspective of reality and conformity to reality. They argued that the khabars is divided into two parts truthfulness and falsehood. The perspectives of al-Nazzām and al-Jāhiz were similarly deemed unsatisfactory by the Mu'tazilites who directed the most intense censure towards them. Nevertheless, al-Nazzām and al-Jāhiz were able to exert a significant influence on a number of scholars, and more importantly, they cau instigated a centuries-long scholarly participating in the discussion. In this study, a wide range of classical works of jurisprudence, kalām and balāgha, as well as Arabic and Turkish academic studies written in the modern period, in which the issue of the truthfulness and falsehood of the khabars is examined in detail, have been utilised. Firstly, a concise overview of the definition and

nature of the khabars is provided, followed by an exposition of the theological and jurisprudential underpinnings of the issue. Subsequently the general approaches concerning the issue outlined. In this context, the views of al-Nazzām, al-Jāhiz, the republican scholars, Rāgib al-Isfahānī (d. the first quarter of the 5th/10th century) and Abū al-Husayn al-Basrī, as well as a view transmitted by Ibn al-Hājib (d. 646/1249), whose owner is unknown, are included.

Keywords

Fiqh; Uşûl al-fiqh; Kalām; Balāgha; Khabar; Truthfulness; Falsehood

Highlights

- The theological tendency of the fuqahā' had a significant impact on the formation and development of the uşûl al-fiqh.
- Complex and multifaceted issues can only be fully grasped when examined in conjunction with their interconnections across the relevant disciplines.
- Certain Mu'tazilite scholars articulated their theological views in close relation to the jurisprudence and rhetoric.
- Several discussion found in the works of uşûl al-fiqh are re purely theoretical in nature and have no direct counterpart in the furū' al-fiqh.
- Some Mu'tazilite scholars, in some cases, exerted considerable influence on scholars of uşûl and linguistics affiliated with other theological traditions.

Citation

Coklu, Ramazan. "The Theory of Truthfulness and Falsehood of the Khabars Within the Triad of Uşûl al-Fiqh – Kalām - Balāgha". *Eskiyeni* 58 (September 2025), 1111-1132.

<https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1674608>

Article Information

<i>Ethical Statement</i>	This study was produced from the BAP project titled 'The Right and Lie Discussion of the khabars within the framework of the relationship between Fiqh Uşûl, Kalām and Rhetoric', ID 4663, code SAB-2024-4663, carried out at Çanakkale Onsekiz Mart University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences.
<i>Date of submission</i>	12 April 2025
<i>Date of acceptance</i>	18 September 2025
<i>Date of publication</i>	30 September 2025
<i>Reviewers</i>	Two Internal - Two External
<i>Review</i>	Double-blind
<i>Plagiarism checks</i>	Yes - intihal.net
<i>Conflicts of Interest</i>	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
<i>Grant Support</i>	Çanakkale Onsekiz Mart University, Scientific Research Coordination Unit (SAB-2024-4663).
<i>Complaints</i>	eskiyenidergi@gmail.com
<i>S. Development Goals</i>	-
<i>License</i>	CC BY-NC 4.0

Giriş

Haber, bir bilgi teorisi olup kelâmın kısımlarından biridir. Kaynaklarda geçen bilgilere göre kelâmın haber, emir ve nehiy gibi kısımlara ayrıldığından ilk bahseden kişi Mu'tezilî düşüncenin kurucusu olarak bilinen Vâsıl b. Atâ'dır (öl. 131-748).¹ Sonraki asırlarda kelâmın her bir kısmı tanım, mahiyet, içerik ve kapsam bakımından çeşitli şekillerde tartışma konusu olmuş, bu tartışmaların oluşmasında ve gelişmesinde Mu'tezilî âlimler başat rol oynamışlardır. Özellikle haber, emir ve nehiy, fıkıh usulü ilminin yanı sıra kelâm ve belâgat ilimlerinin de temel konuları arasında yer almıştır.² Mezkûr üç bilim dalında her bir konu kendine özgü içeriklerle ele alınmakla birlikte haberin bazı alt başlıklarının aynı amaçla incelendiği görülmüştür. Bunlardan biri de haberin sıdkı (doğruluğu) ve kizbi (yalan oluşu) tartışmasıdır. Bu tartışmayı kelâmî yönüyle birlikte ilk gündeme getirenler ve geliştirenler Mu'tezilî çevreden Nazzâm ve öğrencisi Câhiz'dir. İlk başlarda tamamen kelâmî perspektifle tartışma sahasına giren haberin sıdkı ve kizbi meselesi zamanla aralarındaki ilişkiden dolayı fıkıh usulü, belâgat ve tefsir ilimlerinde de incelenmiş ve hicrî 3. asırdan itibaren ulemanın entelektüel ilgi alanlarından biri haline gelmiştir.

Haberin sıdkı ve kizbi meselesi, birçok ilim dalına konu olmakla birlikte teorik bir meseledir. Genel itibariyle fıkıhın fûrû meselelerinde bir karşılığı yoktur. Çünkü fıkıhın fûrûunda haber, doğruluk ve yalan olma bakımından daha farklı bir içerikte; genellikle hadis metni ve râvisi çerçevesinde incelenmiştir.³ Dolayısıyla haberin mütevâtir, meşhur ve âhâd şeklinde bilgi değeri bakımından taksimi ile bunun devamı niteliğinde hadis, kelâm ve fıkıh ilimlerinde incelenen râvi ve senet merkezli yorumu araştırmanın kapsamı dışındadır. Araştırmada mercek altına alınan, haberin realitedeki hükmünü sorgulayan ve haber ile haber veren arasındaki ilişkiyi gerçeklik ve inanç ekseninde irdeleyen haberin sıdkı ve kizbi konusudur. İslâmî eserlerde “sıdkı'l-haberi ve kizbuhû” başlığıyla popüler olan bu meseleyi

¹ Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Evâil*, thk. Muhammed es-Seyyid el-Vekîl (Tanta: Dârü'l-Beşîr, 1408/1987), 374.

² Mesela bk. Bâkılânî, *Temhîdül-evâil ve telhîsü'd-delâil*, thk. 'Îmâdüddîn Ahmed Haydar (Beyrut: y.y., 1407/1987), 187-204, 111-136; Bahâeddin es-Sübkî, *'Arûsu'l-efrâh fî şerhi Telhîsî'l-miftâh*, thk. Abdülhamîd Hindâvî (Beyrut: y.y., 1423/2003), 1/212-217, 462-471.

³ Haberin, fıkıh ve kelâm ilimlerinde sıdk ve kizb bakımından incelendiği bir diğer yönü daha vardır. Bu da haberin bilgi değeriyle ilişkilidir. Literatürde haber teorisi adıyla meşhur olan bu konuda haber daha çok mütevâtir, meşhur ve âhâd şeklinde üç kısma ayrılmış; haberle amel etmek için gerekli şartların neler olduğu ve haberin Kur'an karşısındaki konumu incelenmiştir. Ulemâ bu konudaki görüşlerini fikhî ve kelâmî görüşlerine de yansıtmıştır. Ancak bu makalede ele alınan haberin sıdkı ve kizbi tartışması haberin bilgi değerinden farklı bir konu ve teorik bir tartışmadır. Genel itibariyle sözün kendisinden hareket etmekte ve doğru-yalan kriterlerini tespit etmeye odaklanmaktadır. Fıkıh ve kelâm ilimlerinde şöhret bulan haber teorisinde ise daha çok hadisler mercek altına alınmış; bu yüzden belâgat eserlerinde mütevâtir, meşhur ve âhâd şeklinde haberin bilgi değerinden söz edilmemiştir. Ayrıca haberin bilgi değeriyle ilgili gerek yok tez gerekse isam arşivinde çok sayıda tez ve makale yazılmış, tezlerin önemli bir kısmı da basılmıştır. Özel bir literatür makalesi çıkacak kadar çok sayıya ulaşan bu araştırmalar ancak müstakil bir eserde tetkik edilebileceği için burada teker teker sayılmayacaktır. Haberin sıdkı ve kizbi çalışmasını araştırmamızda incelendiği bağlamda sadece Mustafa İrmak incelemiş ve gerek özet gerekse giriş kısmında araştırmamızın Irmak'ın araştırmasından farklı yönleri açıklanmıştır. Meselenin fıkıhın fûrûundaki tezâhürü ve gerek fıkıh usulü gerekse kelâm ilminde bilgi değeri bakımından nasıl incelendiğine dair misal olarak ve ayrıntılı bilgi için bk. Murteza Bedir, *Fıkıh Mezhep Sünnet* (İstanbul: Dem Yayınları, 2017), 103-175; Hüseyin Hansu, *Mütevâtir Haber (Bilgi Değeri ve İslam Düşüncesindeki Yeri)* (Van: Bilge Adamlar, 2008), 1-200; a.mlf., *Mutezile ve Hadis* (Ankara: Otto, 2018), 1-350; Furkan Çakır, *Fıkıh Usulünde Haber Nazariyesi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ts.), 1-297; Mustafa Selim Yılmaz, “Kelâm İlminde Mütevâtir Haberin Bilgi ve Delil Değeri”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/1 (2018), 199-223; Esra Güleğül, *İslam Hukuk Felsefesi Açısından Haberin Sıdkı ve Kizbi Problemi ve Furu'a Yansımaları* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 1-178.

fıkıh usulü eserlerinde sözü geçen perspektifle, yani kelâm ve belâgat ilimleriyle ilişki olarak çoğunlukla kelâmcı usulcüler incelemiştir.⁴ Bununla birlikte Tîbî (öl. 743/1343) gibi nadir de olsa konuyu fetva ve içtihat sistematiğiyle ilişkili bir şekilde ele alan âlimler de vardır.⁵

Daha önce bir bölümünde haberin sıdkı ve kizbi tartışmasına değinilen *Arap Belâgatında Haber-İnşâ Meselesi* adında bir doktora çalışması yapılmıştır. Fakat burada sadece cumhur, Nazzâm ve Câhiz'in görüşlerine yer verilmiş, meselenin kelâm ve fıkıh usulü ilimleriyle ilişkili olduğu yönü açıklanmamıştır. Bu çalışmada ise öncelikle tartışmanın kelâmî ve usulî arka planından söz edilecek, bunun yanı sıra konuyla ilgili toplam altı farklı görüşe yer verilerek konuyla ilgili mevcut çalışmaların en kapsamlısı ortaya koyulacaktır. Yine bu çalışmada Câhiz'in meşhur görüşünü hangi teoriye kıyas ederek temellendirdiği ilk kez açıklanacaktır. Kâdî Abdülcebbar'ın Câhiz'e yönelik eleştirilerinin ve Ebû'l-Hüseyn el-Basrî'nin teorisinin aktarılması nedeniyle araştırma, Mu'tezile'nin mütekaddimîn ve müteahhirîn dönemini temsil eden âlimlerin görüşlerini mukayese imkanı da sağlayacaktır.

Araştırmanın temel kaynakları haberin sıdkı ve kizbi meselesinin incelendiği fıkıh usulü, kelâm ve belâgat eserleridir. Bunların yanı sıra bazı tefsir kaynaklarından ve modern dönemde yazılan çeşitli Arapça ve Türkçe akademik çalışmalardan faydalanılmıştır. Araştırmada önce haberin tanım ve mahiyetinden kısaca söz edilecek, akabinde meselenin kelâmî ve usulî arka planı açıklanacaktır. Sonrasında da haberin sıdkı ve kizbi meselesi hakkındaki teorilere yer verilecektir.

1. Haberin Tanımı ve Mahiyeti

Haber, kelamın kısımlarından biri olarak tayin edildikten sonra çeşitli şekillerde tanımlanmış, kapsamı ve mahiyeti bakımından uzun yıllar tartışılmıştır. Bu tartışmalarda usulcülerin itikâdî eğilimlerinin etkili olduğu söylenebilir. Âlimler genel olarak haberi sıdk/doğru ve kizb/yalan kavramlarıyla, mesela *مَا يَصِحُّ أَنْ يَدْخُلَهُ الصَّدْقُ أَوِ الْكَذِبُ* "Kendisine doğru veya yalan denilmesi uygun olan kelâm" olarak tanımlamışlardır.⁶ Bu tanım çeşitli yönlerden eleştirilmiştir. Bazıları içerik bakımından eleştirerek bütün fertlerini kapsamına alamadığını ileri sürmüştür. Yine bazı âlimler tanımda *و* bağlacı yerine *و* "ve" bağlacının tercih edilmesi gerektiğini savunmuştur.⁷ Birtakım âlimler de tanımda bilinmeyen bir şeyin yine bilinmeyen başka bir şeyle tanımlandığını ileri sürmüşlerdir.⁸

⁴ Araştırma boyunca bu usulcülerin bazılarının eserinden nakiller yapılacaktır.

⁵ Tîbî'nin görüşü meselenin fikhî arka planının açıklandığı başlıkta verilmiştir.

⁶ Bu tanım ve benzerleri için bk. Bâkîllânî, *Temhid*, 433-434; Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, thk. Mahmud Muhammed Kasım. (b.y., y.y., ts.), 15/319; Seyfeddin el-Âmidî, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*, thk. Abdürrezzâk Afîfî (Beyrut; Dimaşk: el-Mektebü'l-İslâmî, ts.), 2/6.

⁷ Çünkü "ve" bağlacı her haberin aynı anda doğru ve yalana ihtimali olmasını gerektirmektedir. Bu durumda tanım asla yalan ihtimali taşımayan âyetleri, hadisleri ve bedîhî gerçekleri kapsamaya elverişli olmaz. Yine "Nebî (s.a.v.) ve Müseylime nübüvvet konusunda doğru söylüyorlar." yahut "Nebî (a.s.) ve Müseylime nübüvvet konusunda yalan söylüyorlar." sözüne doğru veya yalan denilememektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *el-Burhân fi usûli'l-fikh*, thk. Salâh b. Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1418/1997), 1/215; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, thk. Muhammed Abdüsselâm Abdüşşâfi (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1413/1993), 105-106; Mâzerî, *İzâhu'l-mahsûl min Burhâni'l-usûl*, thk. Ammâr et-Tâlibî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, ts.), 416-417; Ramazan Çöklü, "Fıkıh Usulü Kelâm ve Belâgat İlişkisi: Mu'tezilî ve Eş'arî Usulcülerin Haber Tanımlarının Analizi (Râzî, Sekkâkî ve Âmidî Mukayesesi)", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/1 (2023), 76-76; a.mlf., "Mu'tezilî ve Eş'arî Usulcülerin Haber Tanımlarının Analizi (Cübbâilerden Fahreddin er-Râzî'ye Kadar)", *Burdur İlahiyat Dergisi* 6 (2023), 22-44.

⁸ Haber "Kendisi için doğru ve yalan denilebilen söz." olarak tarif edildiğinde doğru (sıdk) ve yalan (kizb) kavramlarıyla tanımlanmaktadır. Bu tanımın anlaşılması için öncelikle doğru ve yalının ne olduğunun

Kādî Abdülcebbâr, ilave olarak haberi “يَجِبُ” yerine özellikle “يَصَحُّ” fiiliyle tanımladığını, dolayısıyla haberin taksiminde “ne doğru ne de yalan” türünde üçüncü ve yeni bir kategori ortaya atan muhalifi Câhiz’in iddiasını ispat etmesine imkân vermek istediğini belirtmiş, böylece tanımla ilgili tartışmaları doğrudan haberin sıdkı ve kizbi meselesiyle ilişkilendirmiştir. Çünkü “sıhhat” ifadesi, iddia sahibinin ispat edebilmesi halinde haberin sıdk ve kizb bakımından taksimine üçüncü ve yeni bir şıkkı eklemeye olanak sağlamaktadır. Yine Kādî Abdülcebbâr, birçok usulcüden farklı ve kendi itikâdî düşüncesine uygun olarak bir sözün haber olup olmadığına sığa, ilk vaz’ ve mütekellimin kastının belirleyici olduğunu savunmuştur.⁹ Bunun nedeni meselenin kelâmî ve fikhî arka planıyla ilişkilidir.¹⁰

2. Kelâmî Arka Plan

Nazzâm ve Câhiz’in haberin sıdkı ve kizbi tartışmasını ortaya atmasının arkasında birtakım kelâmî kaygılar; Mu’tezilî tevhit ve adalet prensiplerini temellendirme arzusu yatmaktadır. Şöyle ki Mu’tezilî düşüncede tevhit ilkesi gereğince fiilî sıfatlar Cenâb-ı Hakk’ın gayrı olup mahlûkturlar. Adalet ilkesi de fiilî sıfatlarda uygulanmaktadır ve kelâm onların bilgi anlayışında fiilî bir sıfattır. Mu’tezilîler adalet prensibi kapsamında bütün fiillerin hüsün ve kubuh vasıflarıyla muallal olduklarını ileri sürmüşler, fâilin âdil olması için de fiillerinin hasen olması gerektiğini savunmuşlardır. Onlara göre illetleri aynı olan fiillerin hükümleri değişmediği için hem Yüce Allah’ın hem de insanların fiilleri hasen ve kabih vasıflarıyla ta’lil edilmektedir. Bu da ister Kelâmullah isterse insan kelâmı olsun sözün hasen ve kabih vasfının hangi kriterlere göre tayin edileceğinin belirlenmesini gerektirmektedir. Çünkü işin sonunda hem Yüce Allah hem de insanlar işledikleri fiillerin sonucunu istihkak etmektedir.¹¹

Mu’tezilî düşünürler adalet ilkesi gereğince ilâhî fiillerin muallal olduklarını iddia etseler de genel itibarıyla Yüce Allah’ın asla kabih işlemeyeceği konusunda hemfikirlerdir. Bununla birlikte onlar mezkûr ta’lîl nedeniyle, bunu ilmî delillerle ispat etmenin zorunlu olduğunu iddia etmişler, aksi halde herkesin benimseyebileceği akledilebilir bir din sisteminin ortaya koyulamayacağını özümsemişlerdir.¹² İşin sonunda mütekaddimîn ve müteahhirîn dönemi temsil eden Mu’tezilî usulcüler kendilerine özgü bir kabihten tenzih teorisi ortaya

bilinmesi gerekir. Doğru (sıdk) ve yalan (kizb) ise “Bir şeyi olduğu şekilde haber vermek.” ve “Bir şeyi olduğundan farklı şekilde haber vermek.” şeklinde “haber verme” ile tanımlanmaktadır. Bu durumda haberin bilinmesi doğru ve yalan kavramlarının bilinmesine, doğru ve yalan kavramlarının bilinmesi de haberin bilinmesine bağlı olur ki bu bilinmeyen bir şeyin yine bilinmeyen başka bir şeyle açıklanması demektir. Ayrıntılı bilgi için bk. Ebü’l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu’tamed fi usûlî’l-fıkıh*, thk. Halîl Meys (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1403/1982), 2/74-75; Çöklü, “Mu’tezilî ve Eş’arî Usulcülerin Haber Tanımlarının Analizi”, 22-44.

⁹ Kādî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 15/323-326.

¹⁰ Kādî Abdülcebbâr’ın bu konudaki görüşlerinin kelâm ve usul ilimleriyle ilişkisi hakkında ayrıca bk. Ramazan Çöklü, *Fıkıh Usûlû Kelâm İlişkisi Hicrî 4. Asır Usulcülerinin Âm Lafızlarla İlgili Yaklaşımlarının Tahlili (Cessâs, Bâkîllânî ve Kādî Abdülcebbâr Mukayesesi)* (Ankara: Fecr Yayınları, 2022), 67-81.

¹¹ Mu’tezile’nin bu konudaki görüşleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Ebü’l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed Kādî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, thk. Muhammed Hadr Nebha (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1433/2012.), 6/33-36, 87-88; Gazzâlî, *el-İktisâd fi’l-İtikâd* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1424/2004), 89-94; Tûfî, *Der’ü’l-kavli’l-kabîh bi’t-tahsîn ve’t-takbîh*, thk. Eymen Mahmud Şehade (Beyrut: ed-Dâru’l-Arabiyye li’l-Mevsûât, 1426/2005), 98; Çöklü, *Fıkıh Usûlû Kelâm İlişkisi*, 41-46.

¹² Mesela bk. Kādî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 6/101-102.

koymuşlardır.¹³ Haberin sıdkı ve kizbi tartışması da sözü edilen tenzih teorisinin temel taşlarından biridir. Çünkü yukarıda belirtildiği gibi Mu'tezilî öğretide fiilî bir sıfat olan sözün/kelâmın tıpkı diğer fiiller gibi hasen ve kabih halleri ile bunu sağlayacak olan şartların belirlenmesi adalet ilkesine göre zorunluluk (*aslah*) arz etmektedir. Onlar haberin doğru olduğunda hasen, yalan olduğunda ise kabih olacağı hususunda ittifak etmişler, bunun da lafzın zâhir anlamında kullanımına göre belirleneceğini savunmuşlardır. Açıkçası dilin imkan verdiği ölçüde çeşitli delil ve karineler aracılığıyla sözün ilk vazolunduğu hakiki ve zâhir anlamı dışında kullanılması âlimlerin çoğunluğu tarafından dilin doğasına aykırı bulunmamıştır. Ancak Nazzâm ve Câhiz bunu kendi adalet anlayışlarının temellendirilmesi bağlamında yeterli görmeyince haberin doğruluğunun ancak haber verenin inancına göre belirleneceğini ileri sürmüşler, böylece kelâm, fıkıh usulü ve belâgat üçleminde yeni bir tartışmayı başlatmışlardır. Öyle ki Câhiz, haberin mahiyetine itikat katılmadığı takdirde, Yüce Allah'ın sözüne yalan isnat edilmesi gibi bir tehlikenin söz konusu olacağını savunmuştur¹⁴ ki onlara göre sözün yalan olması söz sahibinin kabih bir fiil işlemesi anlamına gelir. Daha da önemlisi Mu'tezilîler kelâmulahın doğruluğunun kesin bir şekilde tespit edilemediği bir ortamda insanların aklın delilleriyle dine giremeyeceğini ve ilâhî kelâmın bilgi değerinin kesin bir şekilde bilinemeyeceğini savunur.¹⁵

Yukarıda belirtildiği şekilde aslında Nazzâm ve Câhiz de dahil olmak üzere Mu'tezilîler Yüce Alah'tan asla yalan söz sadır olmayacağı hususunda hemfikirdirler. Ancak onlar bunu teorik bir zeminde temellendirmek istemiş ve bunun için haberin doğruluk kriterlerine inancı/itikadı da eklemişlerdir. Nitekim Bedreddin ez-Zerkeşî (öl. 794/1392) de Câhiz'in kendi fasit hüsün-kubuh anlayışından dolayı haberin sıdkı ve kizbi konusunda herkesten farklı bir teori ortaya koyduğunu açıklamıştır.¹⁶ Yine Kâdî Abdülcebâr, faydalı (*aslah/salâh*) bir kelâmın en önemli unsurunun haber olduğunu belirtmiş; kelâmdaki tüm faydaların ya bizzat habere ya da haberin manasına döndüğünü açıklamıştır.¹⁷ Ayrıca son asrın önemli dilbilimcilerinden Abdülazîz 'Atîk de kelâmın haber, inşa ve emir gibi kısımlara ayrılmasıyla ilgili tartışmaların ilk olarak Abbâsî halifesi Me'mûn (öl. 218/833) döneminde (813-833) halku'l-Kur'ân savunusu için Mu'tezile tarafından ortaya atıldığını söylemiştir. Ona göre Mu'tezile'nin haberi sıdk ve kizb olma bakımından tanımlamasının arkasındaki asıl amaç yine halku'l-Kur'ân savunusudur.¹⁸ Ortaya çıkışı itibarıyla kelâmî bir mesele olan haberin sıdkı ve kizbi tartışması, aralarındaki ilişkiden dolayı fıkıh ilmine de geçmiş, pek çok âlim eserinde bu konuyu incelemiştir.

3. Fikhî Arka Plan

Mu'tezilî düşünürler adalet ilkesi gereğince kelâmın doğru olduğunda hasen, yalan olduğunda da kabih olacağını ortaya koyduktan sonra bu fikirlerini fıkıh ilminde de uygulamışlardır. Bu minvalde sözün zâhir anlamında kullanılmasına büyük önem vermişler,

¹³ Araştırmanın kapsamı dışına çıkmamak için bu ihtilaflara yer verilmeyecektir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Orhan Şener Koloğlu, *Cübbâiler'in Kelâm Sistemi* (İstanbul: İsam Yayınları, 2017), 331-339; Çöklü, *Fıkıh Usûlü Kelâm İlişkisi*, 54-58.

¹⁴ Fahreddin er-Râzî, *el-Mahsûl*, thk. Tâhâ Câbir el-Alvânî (b.y.: y.y., 1418/1997), 4/226; Âmidî, *el-lhkâm*, 2/10.

¹⁵ Çöklü, *Fıkıh Usûlü Kelâm İlişkisi*, 53-67.

¹⁶ Bedreddin ez-Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît fi usûli'l-fıkıh* (b.y.: Dâru'l-Kütübî, 1414/1994), 6/83.

¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, 15/319, 325.

¹⁸ Abdülazîz 'Atîk, *İlmü'l-meânî* (Beyrut: Dâru'n-Nehdati'l-Araniyye, 1430/2009), 42.

zâhir anlamları dışında kullanıldığı yerleri dilin imkanlarını kullanarak temellendirmeye çalışmışlardır. Sırf bu nedenle Câhiz, birazdan açıklayacağımız şekilde habere inanç katılmadığı takdirde Yüce Allah'ın kelâmında yalan bulunması gibi bir tehlikenin söz konusu olacağını dile getirmiş; delil olarak da tahsis edilen âm lafızları ve takyîd edilen mutlak ifadeleri ileri sürmüştür. Şöyle ki âm lafızlar zâhir anlamlarında kullanıldıklarında lafzın delaleti ve kapsamı gereği umum bildirip bütün fertlerini hükme dahil ederler. Benzer şekilde mutlak lafızlar herhangi bir kayıt ileri sürülmeksizin kapsamlarına giren bütün fertlere delalet ederler. Ancak âm lafız tahsis edildiğinde, mutlak da mukayyed üzere hamledildiğinde birtakım fertleri kapsamlarından çıkmakta ve lafızlar zâhir anlamlarının dışında kullanılmaktadır. Câhiz lafzın ancak zâhiri anlamında kullanıldığı takdirde hasen ve doğru olacağını benimsediği için bu durumun adalet ilkesini ihlal ederek Yüce Allah'ın sözlerinde yalan olmasına yol açacağını ileri sürmüş, bundan kurtulmak ve sözün hasen olmasını sağlamak için de habere inanç katılması gerektiğini savunmuştur. Âm lafızlar konusu fıkıh usulü ilminde lafızlar bahsinin temel dinamiklerinden biri olduğu için söz konusu iddia fıkıh usulü ilmindeki pek çok konunun üst başlığı olmaktadır. Lafzın te'vil edilmesi, mecazî anlamda kullanılması ve doğrudan husus anlamda kullanılması gibi konular da aynı ilişkiyle kelâmcı usulcülerin itikâdî perspektiften baktığı fıkıh usulü meselelerinden sadece bazılarıdır.¹⁹ Çünkü bu gibi yerlerde lafızlar zâhir anlamının dışında kullanılmış ve Yüce Allah'ın insanlara anlaşılır bir kitap olduğunu bildirdiği Kur'an'ın bu gibi ifadelerinin ilmî bir zeminde temellendirilme ihtiyacı oluşmuştur.²⁰ Aksi halde onlara göre Yüce Allah, tıpkı Arap'a acem diliyle hitap etmek gibi insanlara anlayamayacakları bir dille hitap etmiş olur ki bu, adalet ilkesine aykırı olup caiz değildir.²¹ Şu halde Mu'tezilîlere göre fıkıh usulünde lafızlar bahsinde incelenen haber formları anlamlarına delaletleri bakımından haberin sıdkı ve kizbi konusunun kapsamına dâhil olmaktadır. Zira usul ilmindeki lafızlar bahsinin neredeyse tamamı umum konusuyla ilgilidir. Haberin sıdkı ve kizbi tartışmasının usul ilmine bu denli girmesinin temel nedeni ise kelâmcı usulcülerin meseleleri itikâdî boyutuyla birlikte incelemeleridir.²²

Büyük dilbilimci Tîbî (öl. 743/1343), haberin sıdkı ve kizbi konusundaki bazı görüşleri aktardıktan sonra, sözün hükmünün bağlama göre değişebileceğini belirtmiş ve insanların sözleriyle şer'î hükümleri kesin bir şekilde birbirinden ayırmıştır. Müçtehidin, fetvası yanlış çıktığında yalancı sayılmayacağını belirtmesi, Tîbî'nin konuyu doğrudan fıkıh ilmiyle ilişkilendirdiğini ve sıdk ve kizbi meselesinde zâhire göre hükmettiğini gösterir.²³ Haberin sıdkı ve kizbi meselesinin nasıl çok yönlü bir mesele olduğunu daha iyi anlayabilmek için bu konudaki temel yaklaşımları açıklamak faydalı olabilir.

¹⁹ Çöklü, *Fıkıh Usulü Kelâm İlişkisi*, 81-247.

²⁰ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hame*, thk. Abdülkerîm Osmân. Kahire (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1416/1996), 531; Çöklü, *Fıkıh Usulü Kelâm İlişkisi*, 61-67.

²¹ Kâdî Abdülcebbar, *Tenzihü'l-Kur'an 'ani'l-metâ'in*, thk. Ahmed Abdürrahîm es-Sâyih (Mısır: el-Mektebetü'n-Nâfize, 1427/2006), 23; a.mlf., *Müteşâbihü'l-Kur'an*, thk. Adnân Muhammed Zerkûr (Kâhire: Dâru't-Türâs, ts.), 1/84-85; Kamil Güneş, *İslâmî Düşüncenin Şekillenişinde Akıl ve Nass (Bâkîllânî ve Kâdî Abdülcebbar'da Kelâmcı Meselesi Örneği)* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 361.

²² Bahaddin Karakuş, *Hicri II-VI asırlarda Mu'tezile fıkıh usûlünün Hanevî usûlüne etkisi* (Sosyal Bilimler Enstitüsü: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2023), 1-268; Şuheda Bozyel, *Bakillânî'nin Usûl Düşüncesi (İlahi Hitap ve Muhatap Kul)* (Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2024), 1-308.

²³ Tîbî, *Fütûhu'l-ğayb fî'l-keşfi 'ân kmâ'i'r-rayb*, thk. İyâd Muhammed el-Gûc (b.y.: y.y., 1434/2013), 15/424.

4. Haberin Sıdkı ve Kizbi Tartışmasında İleri Sürülen Teoriler

Haberin doğru ve yalan oluşuna dair kaynaklarda genel itibarıyla cumhur ulemâ, Nazzâm ve Câhiz'in görüşü olmak üzere temel üç teoriden söz edilmiştir.²⁴ Bazı usul ve dil âlimleri bunlara Râgıb el-İsfahânî'nin görüşünü de eklemiş,²⁵ Mâlikî usulcü İbnü'l-Hâcib ise beşinci ve farklı bir görüşten daha söz etmiştir.²⁶ Kanaatimizce Mu'tezilî usulcü Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin yaklaşımı da bu konuda yeni bir görüş olarak kabul edilebilir. Bu yüzden araştırmada haberin sıdkı ve kizbine dair toplam altı görüş açıklanacaktır.

4.1. Cumhurun Görüşü: Gerçeğe Uygunluk/Realite Teorisi

Cumhur ulemâya, yani bu konuda fikir beyan eden âlimlerin büyük çoğunluğuna göre bir haberin sıdk veya kizbi, haberin ilmî hakikatlere ve realiteye uygun olup olmadığına göre belirlenir. Buna göre gerçeğe uygun olan haberler doğru, olmayanlar ise yalandır.²⁷ Mesela bir kimse “Güneş doğdu.” dediğinde, eğer güneş dışarıda gerçekten doğmuşsa bu haber doğru, şayet doğmamışsa yalan olur.²⁸ Benzer şekilde “Gökyüzü altımızdadır.” denildiğinde bu haber ilmî hakikatlere uygun olmadığı için yalan olur. Zira gökyüzünü ve bir şeyin üstümüzde olmasıyla neyin kastedildiğini bilen herkes bu haberin ifade ettiği anlamın bilime aykırı olduğunu zarurî olarak bilir. Söz sahibinin verdiği bu haberin doğru olduğuna inanması sonucu değiştirmez.²⁹

4.2. Nazzâm'ın Görüşü: Salt İnanç Teorisi

Nazzâm'ın bilgi anlayışında bir haberin doğru ve yalan oluşunda belirleyici olan yegâne unsur, ilmî hakikatler veya haricî karineler değil, haber verenin inancıdır. Eğer haberin hükmü, haber verenin inancına uygun ise haber doğru, değilse yalandır.³⁰ Mesela bir kimse inanarak ve benimseyerek “Gökyüzü altımızdadır.” dese, Nazzâm'a göre bu haber, ilmî hakikatlere aykırı olmasına rağmen doğrudur. Benzer şekilde bir kimse inanmadan ve karşı çıkarak “Gökyüzü üstümüzdedir.” dese, bu haber, ilmî ölçütlere göre gerçek olmasına rağmen yalandır.³¹

Nazzâm iddiasını iki delille temellendirmeye çalışmıştır. Birincisi, inandığı bir bilgiyi aktaran kimsenin, işin aslı dediğinin tam tersine çıktığında yalan söylemiş değil, hata etmiş sayılmasıdır. Bunun delili ise Hz. Âişe'nin bu duruma düşen bir kimse hakkında مَا كَذَبَ وَلَكِنَّهُ وَهَمٌ “O, yalan söylemedi, fakat yanıldı.” demesidir. Ona göre Hz. Âişe'nin bu sözü, bir haberin doğru ve yalan oluşunda gerçeğe uygunluğun ve ilmî hakikatlerin değil, sadece haber verenin inancının belirleyici olduğunu gösterir.³²

²⁴ Şehâbeddin el-Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî ve Kifâyetü'r-Râzî* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.) 2/46.

²⁵ Zerkêşî, *el-Bahrü'l-muhîr*, 6/83-84; Tîbî, *Fütûhu'l-ğayb*, 15/424; Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî*, 2/47.

²⁶ Mahmûd b. Abdurrahman el-İsfahânî, *Beyânü'l-Muhtasar şerhu Muhtasar-ı İbnî'l-Hâcib*, thk. Muhammed Mazhar Bekâ (b.y.: Dâru'l-Medenî, 1406/1986), 1/629, 635-636; Sübkî, *Arûsu'l-efrâh*, 1/107; Bâbertî, *er-Rudûd ve'n-Nukûd şerhu Muhtasari İbn Hâcib*, thk. Dayfullâh b. Sâlih, Terhîb b. Rubey'ân (b.y.: y.y., 1426/2005), 1/613; Merdâvî, *et-Tahbîr şerhu't-Tahrîr*, thk. Abdurrahman el-Cebrîn vd. (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1421/2000), 4/1732.

²⁷ Râzî, *el-Mahsûl*, 4/225; Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1407/1987), 166; Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî*, 2/45-46.

²⁸ Mustafa Irmak, *Haber ve İnşa Klasik Dilbiliminde Bildirim ve Talep İfadeleri* (Ankara: İsam Yayınları, 2017), 69.

²⁹ Hatîb el-Kazvînî, *el-İzâh fî 'ulûmi'l-belâğa*, thk. Muhammed Abdülmünim Hafâcî (Beyrut: Dâru'l-Cîl, ts.), 1/59; Teftâzânî, *el-Mutavvel* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1971), 173; Irmak, *Haber ve İnşa*, 68-69.

³⁰ Zerkêşî, *el-Bahrü'l-muhîr*, 6/81; Abdülazîz 'Atîk, *İlmü'l-meânî*, 42.

³¹ Irmak, *Haber ve İnşa*, 70-71.

³² İsfahânî, *Beyânü'l-muhtasar*, 1/626; Velîd Kassâb, *et-Türâsü'n-nakdî ve'l-belâğî li'l-Mu'tezile hattâ nihâyeti'l-karnî's-sâdisi'l-hicrî* (Doha: Dâru's-Sekâfe, 1976), 53; Abdülazîz 'Atîk, *İlmü'l-Meânî*, 43; Irmak, 74.

Âlimler Nazzâm'ın bu iddiasını ve delilini asılsız bulmuşlardır. Çünkü onlara göre Hz. Âişe “O, yalan söylemedi.” diyerek söz sahibinin kasten yalan söylemediğini vurgulamak istemiştir. Dolayısıyla bu söz “O, kasten yalan söylemedi.” şeklinde anlaşılmalıdır. Diğer taraftan bir gayri müslimin “Hak din İslâm'dır.” sözünün, inancına aykırı olduğu halde doğru sayılması, “İslâm batıl bir dindir.” sözünün ise inancına uygun olduğu halde yalan kabul edilmesi, işin aslının Nazzâm'ın dediği şekilde olmadığını, bilakis bir haberin doğru ve yalan oluşunun haberin gerçeğe uygunluğuna göre belirleneceğini gösterir.³³

Nazzâm'ın ikinci delili *إِذَا جَاءَكَ الْمُنَافِقُونَ قَالُوا نَشْهَدُ إِنَّكَ لَرَسُولُ اللَّهِ وَاللَّهُ يَعْلَمُ إِنَّكَ لَرَسُولُهُ وَاللَّهُ* “Münafıklar sana geldiklerinde ‘Senin Allah'ın (c.c.) peygamberi olduğuna elbette tanıklık ederiz’ derler. Allah cc elbette senin kendisinin peygamberi olduğunu biliyor. Allah (c.c.) elbette o münafıkların yalan konuştuklarına şüphesiz şahitlik eder.”³⁴ âyetidir. Ona göre âyette geçen “Senin Allah'ın (c.c.) peygamberi olduğuna elbette tanıklık ederiz” ifadesi hiçbir şüpheyi yer bırakmayacak şekilde doğru ve gerçeğe uygun olduğu halde devamında Yüce Allah münafıkların yalan konuştuklarını bildirmiştir. Bunun nedeni ise onların hükmüne inanmadıkları bir söz söylemeleridir. Nazzâm buna dayanarak haberin doğru ve yalan oluşunun haber verenin inancına göre tespit edileceğini, aksi halde gerçeğe uygun olan bu haber nedeniyle Yüce Allah'ın münafıkların yalan konuştuklarını söylemeyeceğini iddia etmiştir.³⁵

Âlimler Nazzâm'ın ikinci delilini şu dört şekilde eleştirmişlerdir:

1. Âyette geçen yalanlama *إِنَّكَ لَرَسُولُ اللَّهِ* “Şüphesiz sen Allah'ın resûlüsün.” haberine değil, münafıkların *نَشْهَدُ* “Tanıklık ederiz.” sözlerinedir. Çünkü “نَشْهَدُ”nün manası kalp ve dil ile birlikte şehâdet etmektir. Cümlelerin isim cümlesi formunda gelmesi, vurgu ifade eden “إِنَّ”nin ve tekit lâminin kullanılması bunu göstermektedir. Fakat münafıklar şehâdetlerinde samimi olmayınca gerçeğe aykırı bir haber verdikleri ortaya çıkmış ve Yüce Allah onları yalanlamıştır.³⁶

2. Münafıkların yaptıkları bu işe, kalpleri ve dilleri farklı konuştuğu için şehâdet denilemez. Çünkü şehâdet kalp ve dil birliği gerektirir. Bu durumda âyetteki yalanlama onların yaptıkları şeye şehâdet ismi vermelerine yöneliktir.³⁷

3. Âyette geçen yalanlama münafıkların kendi aralarındaki inançlarına yöneliktir. Zira onlar kendi aralarında Hz. Peygamber'in Yüce Allah'ın resûlü olduğuna inanmamakta ve bunu sürekli dile getirmektedirler.³⁸

4. Bazı âlimler âyetteki yalanlamayı nüzûl sebebiyle açıklamışlardır. Buna göre âyette münafıkların iman edenleri Medine'den çıkaracaklarına dair bir beyânda bulunmadıklarına yönelik yeminleri yalanlanmaktadır.³⁹

³³ Kazvînî, *el-İzâh*, 1/60; Kassâb, *et-Türâsü'n-nakdî*, 53; Irmak, *Haber ve İnşa*, 74.

³⁴ *el-Münâfikûn* 63/1.

³⁵ Kazvînî, *el-İzâh*, 1/60; Teftâzânî, *el-Mutavvel*, 174; Irmak, *Haber ve İnşa*, 71.

³⁶ Tîbî, *Fütûhu'l-ğayb*, 15/423.

³⁷ Irmak, *Haber ve İnşa*, 71-74.

³⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Semîn el-Halebî, *‘Umdetü'l-huffâz fî tefsîri eşrefî'l-elfâz*, thk. Muhammed Bâsil (b.y.: y.y., 1417/1996), 2/326; Teftâzânî, *el-Mutavvel*, 174-175.

³⁹ Rivayete göre Zeyd b. Erkâm (öl. 68/688) Abdullah b. Übeyy'in (öl. 9/631) “Allah'ın (cc) rasûlünün yanında bulunanlar için hiçbir şey harcamayın ki etrafından dağılıp gitsinler. Yemin olsun ki Medine'ye dönersek, üstün

Nazzâm'ın doğru ve yalan haber teorisi hiç kimse tarafından kabul görmemiştir. Bununla birlikte talebesi Câhiz gibi haber verenin inancını bu konuda belirleyici bir unsur olarak gören ve mevcut görüşleri uzlaştırmaya çalışan âlimler olmuştur.

4.3. Câhiz'in Görüşü: Uzlaşma Teorisi

Nazzâm'ın doğru ve yalan haber teorisine ilk karşı çıkan öğrencisi Câhiz'dir.⁴⁰ Câhiz, İslâm tarihinde bir ilk olarak haberi; doğru haber, yalan haber ve ne doğru ne de yalan haber olmak üzere üç kısma ayırmıştır.⁴¹

Câhiz'e göre doğru haber, haber verenin inancına ve gerçeğe uygun olan haberlerdir. Mesela bir Müslüman "Hak din İslâm'dır." dediğinde bu haber hem gerçeğe uygundur hem de Müslüman ona inanır. Yalan haber ise bunun tam tersi, yani söz sahibinin inancına ve gerçeğe aykırı olan haberlerdir. Mesela bir Müslüman "Gökyüzü altımızdadır." dediğinde ilmî hakikatlere göre yalan olan bu söze Müslüman da inanmaz. Bu iki kısmın dışındaki haberlere de ne doğru ne de yalan haber denir.⁴² Ne doğru ne de yalan olan haberler şu dört kısma ayrılmaktadır:

1. Gerçeğe uygun olan, ama söz sahibinin tam aksine inandığı haberler. Âlemin kadim olduğuna inanan bir filozofun "Âlem hâdistir." sözü buna misal verilebilir.⁴³

2. Söz sahibinin herhangi bir inancının bulunmadığı, ama gerçeğe uygun olan haberler. Mesela deli bir kimse "Âlem hâdistir." dediğinde içeriğine inanmadığı, fakat gerçekte doğru olan bir haber vermiş olur.⁴⁴

3. Söz sahibinin gerçek olduğuna inanmasına rağmen bunun tam tersine gerçeğe uygun olmayan haberler. Söz gelimi gökyüzünün altımızda olduğuna inanan bir kimsenin "Gökyüzü altımızdadır." şeklindeki sözü kendisine göre doğru olsa da ilmî hakikatlere göre yalandır.⁴⁵

4. Söz sahibinin herhangi bir inancının bulunmadığı ve gerçeğe uygun olmayan haberler. Delinin "gökyüzü altımızdadır." sözü buna misal verilebilir.⁴⁶

Câhiz, inanç unsuru ekledikten sonra haberi Mu'tezile'nin bilgi taksimine kıyas etmiş ve onu tıpkı bilgi gibi üç kısma ayırmıştır.⁴⁷ Şöyle ki Mu'tezilîler, genellikle itikadî/inancı bilgi ile özdeşleştirmişler ve inancın bünyesinde ilim, cehl ve taklit türlerini barındırdığını söylemişlerdir.⁴⁸ İlmin doğruluğu için sükûn-i nefsi⁴⁹ şart koşmayarak inancı yeterli gören

olan, zayıf olanı mutlaka oradan çıkaracaktır" dediğini işitir. Rasûlullah (s.a.v.) kendisine bu söz ulaşınca Abdullah b. Übeyy'i huzuruna çağırır, fakat Abdullah b. Übeyy böyle bir şey konuşmadıklarına dair yemin etmiştir. Bir süre sonra Münâfikûn sûresinin ilk âyeti inmiş Abdullah b. Übeyy'in yalan konuştuğu ortaya çıkmıştır. Teftâzânî, *Mutavvel*, 175; Irmak, *Haber ve İnşa*, 73-74.

⁴⁰ Velîd Kassâb, *et-Türâsü'n-nakdî*, 53.

⁴¹ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 15/327; Âmidî, *el-İhkâm*, 2/10; Zerkeşî, *el-Bahrü'l-Muhît*, 6/83; Muhyiddîn Dervîş, *İ'râbü'l-Kur'ân ve beyânühû* (Beyrut: Dâru'l-Yemâme, 1995), 10/27; Irmak, 75-76.

⁴² Basrî, *el-Mu'temed*, 2/73; Râzî, *el-Mahsûl*, 4/225; Kazvînî, *el-İzâh*, 1/61.

⁴³ Irmak, *Haber ve İnşa*, 76.

⁴⁴ Irmak, *Haber ve İnşa*, 76.

⁴⁵ Irmak, *Haber ve İnşa*, 76.

⁴⁶ Teftâzânî, *el-Mutavvel*, 176; Kazvînî, *el-İzâh*, 1/61; Abdülazîz 'Atîk, *İlmü'l-meânî*, 43; Irmak, *Haber ve İnşa*, 76.

⁴⁷ Basrî, *el-Mu'temed*, 2/76; Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît*, 6/83; Âmidî, *el-İhkâm*, 2/12.

⁴⁸ Koloğlu, *Cübbâil'in Kelâm Sistemi*, 134-135.

⁴⁹ Kâdî Abdülcebbar sükûn-i nefsi şöyle açıklar: Bilen, bildiği şeyle inandığı ve zannettiği şey arasında bildiğinin aksine olmasına imkân tanımadığı ve şüpheye düşmediği bir fark bulur. Biz bu hükmü sükûn-i nefsi ile ifade

Câhiz,⁵⁰ inanç-bilgi özdeşliği doğrultusunda itikadın üç türüne mukabil haberi; doğru, yalan ve ne doğru ne de yalan haber diye üç kısma ayırmıştır. Buna göre doğru haber ilmin, yalan haber cehaletin, ne doğru ne yalan haber ise taklidin mukabilidir.⁵¹ Nitekim birazdan açıklanacağı şekilde bu özdeşlik Câhiz'in aklî delillerinden birisini oluşturmaktadır.

Câhiz, haberin sıdk ve kizbi bakımından taksimine eklediği üçüncü kısmın doğruluğunu birtakım naklî ve aklî delillerle temellendirmeye çalışmıştır. Naklî delil *أَفْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَمْ* “(Muhammed), Allah’a karşı yalan uydurarak iftira mı etmiştir yoksa onda delilik mi var?”⁵² âyetidir. İnanmayanlar yeniden dirilişle ilgili inen *إِذَا مَرَقْتُمْ كُلَّ مَرْقٍ إِنَّكُمْ لَنِى خَلْقٍ جَدِيدٍ* “Dağılıp tamamen paramparça olduktan sonra yeni bir hayatla tekrar diriltileceksiniz.”⁵³ âyetini duyunca üçüncü bir seçenek olmaksızın Hz. Peygamber’in -hâşâ- Yüce Allah’a iftira attığını ya da delilik geçirdiğini, yani cinnet halinde haber verdiğini söylemişlerdir. Câhiz’e göre münafıklar cinnet halinde haber verme ile yalanı kastetmiş olamazlar. Çünkü onlar cinnet halini yalanın mukabili olarak kullanmışlardır ki bir şeyin mukabili o şeyden tamamen farklıdır. Bu da mezkûr haberin yalan olmadığını gösterir. Benzer şekilde münafıklar Hz. Peygamber’in verdiği haberin doğru olduğuna inanmamaktadırlar. Bu da mezkûr haberin doğru olmadığını gösterir. Câhiz bundan yola çıkarak *أَفْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَمْ بِهِ جِنَّةٌ* âyetinin, başka bir ifadeyle cinnet halinde verilen haberin, ne doğru ne de yalan haber olduğunu iddia etmiştir.⁵⁴

Câhiz, haberin üçüncü kısmıyla ilgili görüşünün doğruluğuna dair iki aklî delil ileri sürmüştür. Birincisi, haberin doğru ve yalan oluşunda sadece gerçeğe uygunluğu şart koşmak yeterli değildir. Çünkü bir kimse Zeyd’in evde olmadığına inandığı halde “Zeyd evdedir.” dese ve onun inancının aksine Zeyd evde olsa, verdiği haber gerçeğe uygun olmasına rağmen bu kişinin doğru konuştuğu söylenemeyeceği gibi verdiği haber gerçeğe uygun olduğu için yalan konuştuğu da söylenemez. Dahası, söz sahibi/muhbir verdiği haber gerçeğe uygun olsa bile inancına aykırı olduğu için övülmeyi (medhi/hüsün) istihkak/hak etmez.⁵⁵ Benzer şekilde sırf gerçeğe uygunluğa göre hüküm vermek, Yüce Allah’ın kelâmında yalan olmasını gerektirebilir. Çünkü Kur’ân’daki umum bildiren haberler birçok yerde tahsise uğramış, mutlak ifadeler ise takyîd edilmiş, yani gerçeğe uygun olan vazolunduları anlamlarında kullanılmamışlardır.⁵⁶ Hâlbuki Yüce Allah’ın kelâmında yalan beyânın bulunması imkânsızdır. Bu da haberin doğru ve yalan oluşunun sırf gerçeğe uygunluk kriteriyle tespit edilmesinin doğru olmadığını gösterir.⁵⁷ Yine bir kimse Zeyd’in evde olduğuna inanarak “Zeyd evdedir.” dese, fakat Zeyd evde olmasa bu kişiye yalancı

ederiz. Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, thk. İbrâhim Medkûr, (b.y.: y.y., ts.), 12/20; Murat Memiş, *Mu’tezilî Bir Bakışla Bilgi Problemi* (Ankara: Sarkaç Yayınları, 2011), 59.

⁵⁰ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 12/36; Koloğlu, *Cübbâiler’in Kelâm Sistemi*, 136.

⁵¹ Câhiz’in itikat haber benzetmesi için bk. Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 15/327.

⁵² es-Sebe 34/8.

⁵³ es-Sebe 34/7.

⁵⁴ Âmidî, *el-İhkâm*, 2/10; Kazvîni, *el-İzâh*, 1/62; İrmak, *Haber ve İnşa*, 76-77.

⁵⁵ Basrî, *el-Mu’temed*, 2/76; Râzî, *el-Mahsûl*, 4/226.

⁵⁶ Yani vaz’ı umum olan lafızla husus anlam kastedildiği için lafızlar vazolundukları anlamda kullanılmamışlardır. Bunun gibi vazolunduğu anlama mutlak olarak delalet eden lafız takyîd edildiğinde lafzın kapsamı daralmaktadır.

⁵⁷ Râzî, *el-Mahsûl*, 4/226; Âmidî, *el-İhkâm*, 2/10-11.

denilemeyeceği gibi haber gerçeğe uygun olduğu için doğru da denilemez. Dahası, söz sahibi/muhbir gerçeğe aykırı olsa bile inancına uygun bir haber verdiği için kötülenmeyi (zemmi/kubhu) istihkak/hak etmez. Câhiz'e göre bütün bunlar haberin doğru ve yalan oluşunun, ancak haber verenin inancı ve gerçeğe uygunluk kriterlerinin beraberce değerlendirilmesiyle tespit edilebileceğini gösterir. Bu kriterleri taşımayan haberler ne doğru ne de yalandır.⁵⁸

Câhiz'in ikinci aklî delili yukarıda söz ettiğimiz ilim-itikat ilişkisidir. Ona göre mukallit ammînin Yüce Allah'ın varlığına dair inancı gibi itikadî konularda ilim ve cehalet arasında, ilim ve cehl-i mürekkep olarak nitelenmeyen bir ara kavram takdir edilmiştir. Aynı şekilde doğru ve yalan haber arasında, ne doğru ne de yalan olan bir ara kavram takdir edilebilir.⁵⁹

Câhiz'in görüşü, başta Kādî Abdülcebbar olmak üzere âlimlerin büyük çoğunluğu tarafından kabul görmemiştir. Cumhura göre âyetteki *أَمْ بِهِ جِنَّةٌ* “Yoksa onda delilik mi var?” ifadesi *أَمْ لَمْ يَفْتَرِ* “Yoksa iftira etmedi mi?” anlamında kullanılmıştır. Bu durumda âyet “Yoksa (Muhammed) Allah'a iftira etmedi mi?” takdirinde olur. Çünkü bir insan kasıtlı olarak iftira atar, fakat delinin, unutan ve yanılan kimse gibi bir kastı yoktur. Kastı olmayanın iftira atması da söz konusu olamaz. Ayrıca kastın bulunmadığı bir yerde haberden söz edilemez.⁶⁰ Şu halde âyette yalan haberin kastî olan ve kastî olmayan şeklinde taksim edildiği düşünülebilir. Yani âyet “Muhammed (s.a.v.) iftirada bulunarak kasten yalan mı konuşuyor yoksa -hâsâ- cinnet geçirdiği için kasıtsız yalan mı konuşuyor.” gibi bir mânada kullanılmıştır.⁶¹

Câhiz'in aklî delillerine gelince; âlimlerin çoğunluğuna göre medh (övme) ve zem (kötüleme) mahiyeti itibarıyla sıdk ve kizbin kendisinde değil, kasıtlı birlikte sıdk ve kizbtedir. Bu nedenle Müslümanlar, kendi inançlarına aykırı bir şekilde ve yalan söylemeyi kastederek Hz. Peygamber'in risâletini ikrar eden kâfirlerin doğru söylediğini, kendi inançlarına uygun olarak risâleti inkâr eden kâfirlerin ise yalan haber verdiğini benimsemişlerdir.⁶² Benzer şekilde âlimlere göre Kur'an ve sünnette âmm lafızların tahsis edilmesi ve mutlak ifadelerin takyid edilmesi onların yalan kabul edilmesini gerektirmez. Çünkü bu durumla mezkûr ifadeler karine ve delil sebebiyle vazolundukları mânaların dışında, mecazî anlamda kullanılmışlardır.⁶³ Aslında Câhiz, İslâmî literatürde mecazî hakikat karşıtı bir terim olarak, bilindiği anlamıyla kullanan ilk kişilerden biridir. Dolayısıyla onun tahsis edilen âmm lafızlar ile takyid edilen mutlak ifadeler hakkındaki iddiası, mecaz düşüncesiyle de çelişkilidir.⁶⁴

Yine âlimlere göre Câhiz'in sıdk ve kizb arasında, bu ikisini cehalet ve ilme kıyas ederek bir ara kavram ihdâs etmesi tutarlı bir yöntem değildir. Çünkü böyle bir kıyas, cihet-i câmiası olmayan temsîlî bir kıyas hükmündedir. Şöyle ki eğer sıdk ve kizb arasında bir ara

⁵⁸ Âmidî, *el-İhkâm*, 2/11.

⁵⁹ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 15/327; Âmidî, *el-İhkâm*, 2/11.

⁶⁰ Âmidî, *el-İhkâm*, 2/11; Kazvîni, *el-İzâh*, 26; Muhyiddîn Dervîş, *İ'râbü'l-Kur'ân*, 10/28; Irmak, *Haber ve İnşa*, 77-78.

⁶¹ Kazvîni, *el-İzâh*, 1/62; Teftâzânî, *el-Mutavvel*, 177;

⁶² Ayrıntılı bilgi için bk. Râzî, *el-Mahsûl*, 4/226; Âmidî, *el-İhkâm*, 2/11; Teftâzânî, *el-Mutavvel*, 177.

⁶³ Âmidî, *el-İhkâm*, 2/11-12.

⁶⁴ Ramazan Çöklü, “Hicrî 4. Asır Fıkıh Usûlî Geleneğinde Mecazın Varlığına Yönelik Tartışmalar: Cessâs Örneği”, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 9/1 (2023), 420-426; Yasin Akan, “Mutezîlî Usûlcülerin Mecaz Tanımları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 28/1 (2024), 180-201.

kavram ihdâs edilecekse nefiy ve ispat gibi başka zıt sıfatlar arasında da benzer bir ara kavram üretmek gerekir ki bu, imkânsızdır.⁶⁵

Mu'tezile'nin müteahhirîn döneminin önemli temsilcilerinden biri olan Kādî Abdülcebbar, haber formundaki bütün kelâmların mutlaka doğru ve yalandan biriyle niteleneceğini belirtmiş ve bu ikisinin dışında üçüncü bir şıkkın varlığına kesin bir şekilde karşı çıkmıştır.⁶⁶ Ona göre Câhiz'in doğru ve yalan haber teorisi, haberi ilme kıyas etmesi nedeniyle kökeni ve ortaya çıkışı itibarıyla sorunludur. Kādî Abdülcebbar'ın ilim ve itikat ilişkisine dair ifadesi şu şekildedir:

Şeyhlerimiz ilmin itikat cinsinden olduğunu söylerler. Her ne zaman itikat bir şeye, o şeyin olması gerektiği şekilde taalluk eder ve (o şeyde) sükûn-i nefis gerektirecek şekilde bulunursa ilim olur. Bir şeye (o şeyin) olmadığı bir şekilde taalluk ederse, cehl olur. Bir şeye olduğu gibi taalluk eder, fakat sükûn-i nefis gerektirmezse ne ilim ne de cehl olur. (Şeyhlerimiz) itikat ile -sadece doğru ve yalan olabilen- haberi (birbirinden) ayırmışlardır. Çünkü haber yalnızca muhbire taalluku itibarıyla bilinir. Açıkladığımız şekilde ilimde, (ilmin) itikat edilen şeye taalluku dışında âlimin haline dönük ilave bir durum vardır.⁶⁷İnanan kişinin inandığı şey nefsinin sükûn etmesiyle etmemesi arasında fark olduğunu biliriz. (Bu yüzden) birincisini (nefsi sükûn edeni) âlim diye nitelemek doğrudur, ama ikincisini âlim değil, mu'tekit (inanana) diye nitelemek gerekir. Sonra inandığı şey nefsi sükûn etmeyi; inandığı şey inandığı şekilde olan ve inandığı şekilde olmayan (bir halde) bulduk. Burada (her ikisinin) hakikati farklı olduğu gibi hükmü de farklıdır. Birincisini mukallit veya mübehhit, ikincisini ise cahil diye niteledik. Mânaları buna göre niteledik..... Haber, yalnızca (haberin) haber verene olan ilişkisine dayanır. Muhbire dönük olan şey sadece haberi irade etmesidir. Bu doğru olduğuna göre kendisinden haber verilen şey, (sadece) nefiy ve ispata taksim olunabilir. Haberin durumu da bu şekildedir.⁶⁸

Açıkça görüldüğü üzere Kādî Abdülcebbar, Mu'tezilî şeyhlerini de referans göstererek ilmin ortaya çıkmasını, itikat ve sükûn-i nefsin bulunmasına bağlamıştır. Ona göre bunların her ikisinin yokluğu cehalet, sadece birinin yokluğu ise taklit olur.⁶⁹ İlimde, ilmin itikatla ilişkisinden başka ilim sahibinin (âlimin) durumuyla ilgili başka kriterler de vardır. Haber ise ilimden farklıdır. Haber yalnızca haber verene taalluku bağlamında değerlendirilir, sükûn-i nefis ve itikat gibi başka kriterler aranmaz. Böyle olunca doğru veya yalan konuştuğunu bilmeyen ya da bilen⁷⁰ bir kişiyi “Doğru söyledi.” ya da “Yalan konuştu.” diyerek sıdk ve kizb ile nitelemek mümkündür. Onun sıdk ve kizb ile nitelenmesinde aktardığı şeyi bilmesinin ya da bilmemesinin bir önemi yoktur.⁷¹ Eğer böyle olmasaydı, verdiği haberin sıdk ve kizbiyle ilgili kalbinde şüphe olan hiçbir kimseyi yalancı diye nitelemek mümkün olmazdı. Kalbinde şüphe olanı nitelemek mümkün değilken gerçeğe aykırı haber vereni nitelemek hiç mümkün değildir.⁷² Kısaca Kādî Abdülcebbar nezdinde

⁶⁵ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 15/327; Âmidî, *el-İhkâm*, 2/12.

⁶⁶ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 15/322, 327.

⁶⁷ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 12/25-26; Koloğlu, *Cübbâil'in Kelâm Sistemi*, 135.

⁶⁸ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 15/327-328.

⁶⁹ Koloğlu, *Cübbâil'in Kelâm Sistemi*, 135.

⁷⁰ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 15/328.

⁷¹ Haber verenin yalan söyleme ihtimalinden dolayı Meşhur Zeyd misallerinde inancı bilgiye dönüştürmek mümkün değildir. Bilgide güven ve tatmin duygusu olması gerekir. Memiş, *Mu'tezilî Bir Bakışla Bilgi Problemi*, 59.

⁷² Kādî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 15/327-328.

bilginin ilim veya cehl olmasında itikat belirleyici bir unsur iken haberde itikada bakılmaz, sadece iradeye bakılır. Ona göre Câhiz'in teorisi, bu farkı göz ardı ettiği için sorunludur.

Kādî Abdülcebâr konuyu kendi bilgi anlayışına göre temellendirmiştir, fakat ilmin doğruluğunu belirleme kriterleri Mu'tezilî çevrede ihtilafıdır. Söz gelimi Câhiz, ilmin doğruluğu için sükûn-i nefsi⁷³ şart koşturmamaktadır. Çünkü sükûn-i nefis yalnızca bilene özel bir özellik olmayıp cahilde de bulunabilir. Ebû Ali el-Cübbâî de (öl. 303/916) tıpkı Câhiz gibi ilmin doğruluğu için sükûn-i nefsi şart koşturmamıştır, fakat sükûn-i nefsin doğru bilgide mutlaka bulunması gereken ve yalnızca bilen kişiye özgü bir özellik olduğunu vurgulayarak ondan ayrılmıştır. Diğer bir ifadeyle Ebû Ali'ye göre sükûn-i nefis, ilmin doğruluğu için şart olmasa da onun ayrılmaz bir özelliğidir. Ebû Hâşim el-Cübbâî (öl. 321/933) ve Kādî Abdülcebâr'e göre ise sükûn-i nefis ilmin doğruluğu için şarttır. Onlara göre ilmin cehalet, zan ve taklitten arınması ancak sükûn-i nefis ile mümkündür.⁷⁴ Öyle ki sükûn-i nefis gerçekleşirse itikatlar bilgi seviyesine ulaşarak zan ve zann-ı gâlib gibi bilgi değeri bakımından daha alt seviyedeki kategorilerden ayrılırlar.⁷⁵ Şu halde sükûn-i nefsi şart koşturmayanların sükûn-i nefis oluşan veya zann-ı gâlib aşamasında kalan bilgileri aynı kategoride değerlendirdiği ve bir itikadın bilgi kabul edilmesi için zann-ı gâlib seviyesinde olmasını yeterli gördüğü anlaşılmaktadır. Buna göre ilmin doğruluğunda sükûn-i nefsi şart koşturmayan kişinin inancına uygun olarak verdiği haberlerin ilim olması mümkünken sükûn-i nefsi şart koşturana göre bir itikat, kişinin nefsinde sükûn bulmadıkça ilme dönüşemez. Bu yüzden Câhiz'in sükûn-i nefsi şart koşturmadığı için inancına uygun olarak verdiği haberleri bilgi değerine sahip birer ilim kabul etmesinde bir sakınca yoktur. Hal böyle olunca Câhiz'in ve Kādî Abdülcebâr'ın görüşleri kendi içinde tutarlı ve makul görülebilir. Ancak Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf (öl. 235/849-50), bilginin itikat kabul edilmesinin Yüce Allah'ın mu'tekid olarak nitelenmesini gerektireceği endişesiyle bilgiyi itikat cinsinden kabul etmezken Ebû'l-Kâsım el-Belhî (öl. 319/931) hiçbir özel şart koşturmadan bilginin cins olarak ilim olduğunu söylemiş,⁷⁶ Câhiz ise bilgide sükûn-i nefsi gerekli görmüştür. Bu durum, asıl problemin Mu'tezile'nin mütekaddimîn dönemini temsil eden âlimlerin genel bilgi nazariyesinde olduğunu düşündürmektedir. Arada geçen sürede Mu'tezile'nin fikirlerini gözden geçirerek çelişkileri gidermeye çalıştığı ve daha makul bir inanç sistemi/bilgi anlayışı ortaya koymak için çabaladığı söylenebilir.⁷⁷

Ebû'l-Hüseyn el-Basrî, Kādî Abdülcebâr'ın Câhiz'e yönelttiği eleştirilerden birini yanlış bulmaktadır. Onun ifadesiyle Kādî Abdülcebâr, haber verenin zan ve inancının habere değil, söz sahibinin kendisine yönelik olduğunu iddia etmiş, bu sâikten hareketle inancın bir haberin yalan oluşunda belirleyici olmadığını öne sürerek Câhiz'in görüşünün hatalı olduğunu savunmuştur. Daha açık bir ifadeyle doğru ve yalan olma bakımından haber ile muhbiri/söz sahibini birbirinden ayırmıştır. Hâlbuki Kādî bir sözün haber sayılmasında muhbirin iradesini de belirleyici bir etken olarak kabul etmektedir. Dolayısıyla Câhiz'in mezkûr iddiası Kādî'nin bilgi anlayışına göre imkânsız değildir.⁷⁸

⁷³ Kavram 50. dipnotta açıklanmıştır.

⁷⁴ Koloğlu, *Cübbâîler'in Kelâm Sistemi*, 136-138; Memiş, *Mu'tezilî Bir Bakışla Bilgi Problemi*, 54-63.

⁷⁵ Memiş, *Mu'tezilî Bir Bakışla Bilgi Problemi*, 57.

⁷⁶ Memiş, *Mu'tezilî Bir Bakışla Bilgi Problemi*, 81-82.

⁷⁷ Memiş, *Mu'tezilî Bir Bakışla Bilgi Problemi*, 47.

⁷⁸ Basrî, *el-Mu'temed*, 2/76.

Nazzâm ve Câhiz'in inancı haberin doğru ve yalan oluşunda belirleyici bir unsur olarak görmelerinin arkasında birtakım kelâmî kaygıların bulunduğu araştırmanın ilk kısımlarında açıklanmıştı. Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî (öl. 626/1229) de haberde inancı şart koşanlarının asıl amacının haber veren kişiyi, verdiği haber gerçeğe aykırı çıktığında yalancılıkla itham edilmekten kurtarmak olduğunu söyleyerek meselenin itikâdî boyutuna işaret etmiş olabilir.⁷⁹ Çünkü yalan, sözün kâbih vasfı olup söz sahibinin bunun karşılığını, yani zemmi istihkak etmesini gerektirir. Bu yüzden Mu'tezilî düşünürler kendi inanç esaslarına uygun bir kabihten tenzih teorisi üretmeye çalışmışlardır. Nitekim Câhiz de Yüce Allah'ı kabihten tenzih etmek için böyle bir teori ortaya atmıştır. Aksi halde ona göre makul bir din anlayışı ortaya koymak ve kelânullahın bilgi değerinden bahsetmek mümkün değildir.

Câhiz'in görüşünün inancı ve gerçeğe uygunluğu birleştirmesi nedeniyle, Nazzâm ve cumhurun görüşünden daha kapsamlı olduğu, belki de cumhur ve Nazzâm'ın görüşlerini uzlaştırmaya çalıştığı söylenebilir. Ancak teorisi genel itibariyle cumhur tarafından reddedilmiştir. Fakat Râgıb el-İsfahânî gibi az sayıda da olsa Nazzâm ve Câhiz'den etkilenen ve haberi doğru-yalan olma bakımından üç kısma ayıran, hatta inancı bu konuda belirleyici bir unsur olarak gören âlimler de vardır.

4.4. Râgıb el-İsfahânî'nin Görüşü: Uzlaş ve Uyum Teorisi

Râgıb el-İsfahânî haberi; mutlak doğru haber, mutlak yalan haber ve bir yönden doğru diğer yönden yalan haber olmak üzere üç kısma ayırır.⁸⁰ Onun bilgi anlayışında bir haberin mutlak doğru sayılması için; haberin gerçeğe uygun olması, söz sahibinin inancı tespit edilmek suretiyle haber verenin inancına uygun olması ve bu iki uygunluğun beraberce bulunması şeklinde üç şartın gerçekleşmesi gerekir. Mutlak yalan haber ise bu üç şartı taşımayandır. Eğer mezkûr üç şarttan sadece biri bulunur veya birisi eksik olursa da haber bir yönden doğru diğer yönden yalan olur.⁸¹ Buna göre eğer haber gerçeğe uygun olup inanca aykırı olursa gerçeklik bakımından doğru, fakat inanç yönünden yalan olur. Şayet gerçeğe aykırı olup inanca uygun olursa gerçeklik yönünden yalan, ama inanç yönünden doğru olur. Râgıb el-İsfahânî görüşünü birkaç misal ile temellendirmiştir:

1. İnanmayan bir kimsenin “Muhammed (s.a.v.) Yüce Allah'ın resulüdür.” sözü, gerçeğe uygunluk bakımından doğru, ama inanç bakımından yalandır. Çünkü haberin bildirdiği bilgi haktır, fakat söz sahibi buna inanmamaktadır.⁸²

2. إِذَا جَاءَكَ الْمُنَافِقُونَ قَالُوا نَشْهَدُ إِنَّكَ لَرَسُولُ اللَّهِ وَاللَّهُ يَعْلَمُ إِنَّكَ لَرَسُولُهُ وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ “Münafıklar sana geldiklerinde ‘senin elbette Allah'ın resûlü olduğuna şahitlik ederiz’ derler. Allah senin, elbette kendisinin peygamberi olduğunu biliyor. (Fakat) Allah, o münafıkların hiç şüphesiz yalancılar olduklarına elbette şahitlik eder.” âyetinde⁸³ Yüce Allah'ın, münafıkların Hz. Peygamber'in risâletine dair şahitliklerini yalanladığı haber verilmiştir. Şehâdetin, kalpte gizli olan inancın dil ile açığa kavuştuğu bir davranış olduğunu belirten Râgıb'a göre, Yüce

⁷⁹ Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, 166.

⁸⁰ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ğaribi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî (Dimaşk: ed-Dâru's-Şâmiyye, 1412), 1/478-479; Tîbî, *Fütûhu'l-ğayb*, 15/424; Semîn el-Halebî, *Umdetu'l-huffâz*, 2/326.

⁸¹ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 1/478-479; Semîn el-Halebî, *Umdetu'l-huffâz*, 2/326; Hafâcî, *İnâyetu'l-Kâdî*, 2/46-47.

⁸² Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 1/479; Tîbî, *Fütûhu'l-ğayb*, 15-424; Hafâcî, *İnâyetu'l-Kâdî*, 2/46.

⁸³ el-Münâfikûn 63/1.

Allah, münafıkları inanmadıkları halde dilleriyle “*şahitlik ederiz.*” dedikleri için yalanlamıştır. Bu da bir haberin doğru ve yalan oluşunu tespit ederken inancın belirleyici bir unsur olduğunu gösterir.⁸⁴

3. Bir kimse hükmüne inanarak “Zeyd evdedir.” dese, fakat Zeyd gerçekte evde olmasa, bu haber inanç bakımından doğru, gerçeğe uygunluk bakımından yalan olarak nitelenebilir. Bu da bir haberin doğru ve yalan oluşunu tespit ederken inancı da dikkate almanın zorunlu olduğunu gösterir.⁸⁵

Görüldüğü üzere Râğıb, tıpkı Nazzâm ve Câhiz gibi haberin sıdk ve kizb oluşunu tespit ederken inancı belirleyici bir unsur olarak kabul etmiştir. Konuyu doğrudan itikâdî boyutuyla ilişkilendirmese de inancın tıpkı söz gibi doğru ve yalanla niteleneceğini belirtmesi ve bu kuralın bütün fiillerde geçerli olduğunu ileri sürmesi, Râğıb’ın da meseleyi kelâmî ve fikhî arka planıyla birlikte yorumladığını düşündürmektedir.⁸⁶

Râğıb, haberin sıdkı ve kizbi tartışmasında gerçeğe uygunluk ve inancı şart koşarak cumhur, Nazzâm ve Câhiz’in görüşlerini birleştirmeyi veya uzlaştırmayı denemiş olabilir. Özellikle ortaya koyduğu taksim ve öne sürdüğü deliller incelendiğinde, Râğıb’ın Câhiz’den bir hayli faydalandığı görülmektedir. Sırf bu yüzden Hafâcî (öl. 1069/1659), Râğıb’ın görüşünün Câhiz’in görüşüyle aynı olduğunu ve ona karşı ileri sürülen delillerin Râğıb’a karşı da ileri sürülebileceğini söylemiştir.⁸⁷ Benzer şekilde haberin sıdkı ve kizbi tartışmasının incelendiği klasik dönem belâgat eserlerinin ve usul kitaplarının büyük çoğunluğunda Râğıb’ın görüşüne hiç yer verilmemiştir. Bununla birlikte Muhyiddîn Dervîş gibi sayıca az da olsa modern dönemde onun görüşünü meşhur üç görüşten farklı yeni bir teori olarak kabul edenler vardır. Ancak Muhyiddîn Dervîş de Râğıb’ın taksimindeki ilk iki kısmın Câhiz’in teorisindeki ilk iki kısma benzediğini, sadece üçüncü kısmın orijinal olduğunu söylemiştir.⁸⁸

Kanaatimizce Râğıb’ın görüşü Câhiz’in teorisinden farklı sayılabilir. Çünkü Câhiz’in taksimindeki üçüncü kısımda habere ne doğru ne de yalan denilemezken Râğıb’ın taksimindeki üçüncü kısımda habere bir yönden doğru, diğer yönden yalan denilebilmektedir.

Râğıb’ın görüşü haberin sıdkı ve kizbi konusunda farklı ve yeni bir teori olarak kabul edilse bile sonuç itibarıyla çok da makul gözükmemektedir. Çünkü Hafâcî’nin de dediği gibi Râğıb mutlak doğru ve bir yönden doğru şeklinde iki ayrı doğru haberden söz etmiştir. Oysaki bir habere doğru denmesi için üç şartın beraberce bulunması gerekiyorsa sadece tek bir şartı taşıyan haberlere asla doğru denmemesi gerekirdi. Benzer durum yalan haber için de geçerlidir.⁸⁹

4.5. Ebü’l-Hüseyn el-Basrî’nin Görüşü: Kasıt ve Gerçeğe Uygunluk Teorisi

Ebü’l-Hüseyn el-Basrî, Mu’tezilî şeyhlerinin haberi sadece sıdk ve kizb şeklinde iki kısma ayırdıklarını; buna üçüncü ve farklı yeni bir kısım eklemedikleri gibi inancı da belirleyici bir

⁸⁴ Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 1/479; a.mlf., *Tefsîru’r-Râğıb el-İsfahânî* (Tanta: Külliyyetü’l-Âdâb, 1420), 1/118; Semîn el-Halebî, *‘Umdetu’l-huffâz*, 2/326.

⁸⁵ Râğıb el-İsfahânî, *Tefsîru’r-Râğıb*, 1/118; Tîbî, *Fütûhu’l-ğayb*, 15/424; Hafâcî, *Hâşiyetu’ş-şihâb*, 2/47.

⁸⁶ Râğıb el-İsfahânî, *Tefsîru’r-Râğıb*, 1/118.

⁸⁷ Hafâcî, *İnâyetu’l-Kâdî*, 2/47.

⁸⁸ Muhyiddîn Dervîş, *İrâbü’l-Kur’ân*, 10/27.

⁸⁹ Hafâcî, *İnâyetu’l-Kâdî*, 2/47.

unsur olarak görmediklerini söylemiştir. Ancak Basrî'ye göre bu konudaki en güzel yaklaşım hem haberi ve haber vereni ayrı ayrı değerlendirmek hem de sadece gerçeğe uygunluk veya inanç yerine kasıt (*kast-ı mütekellim*) ve gerçeğe uygunluğa göre hüküm vermektir. Mesela bir kimse Zeyd'in evde olduğunu düşünerek "Zeyd evdedir." dese, ama Zeyd evde olmasa, bu kimse verdiği haber gerçeğe uygun olmadığı için yalancı, sözün kendisi de yalan olarak nitelenebilir. Bununla birlikte bu kişinin gerçeğe aykırı haber vermeyi kastetmediği için yalancı ve yalanla nitelenmemesi de mümkündür. Benzer şekilde bir kimse yalan söylemeyi kast ederek gerçeğe aykırı olduğunu düşündüğü bir bilgiyi haber verse, onu doğru sözlü, verdiği haberi de doğru haber olarak nitelemek mümkündür.⁹⁰

Kısaca Basrî'ye göre mütekellimin kastının sözün hükmüne yönelik etkisi, haberi sıdk ve kizb bakımından mutlak olarak gerçeğe uygunluğa göre değerlendirmenin doğru sonuçlar vermeyeceğini gösterir. Bununla birlikte Basrî, söz sahibinin yalan haber vermeyi kastetmediği durumlarda haber verenin yalancı ve haberin yalan ile nitelenmeyeceğini söylese de bu habere doğru da dememiştir.⁹¹

4.6. İbnü'l-Hâcib'in (öl. 646/1249) Naklettiği Görüş: İnanç ve Gerçeğe Uygunluk Teorisi

İbnü'l-Hâcib *el-Muhtasar* adlı fıkıh usulü eserinde konuyla ilgili görüşleri naklederken "Bir görüşe göre şöyledir: Eğer söz sahibi verdiği habere inanırsa haber doğru, aksi takdirde yalandır." diyerek mevcut görüşlerden farklı bir teori daha zikretmiştir. Bu görüşe göre doğru haber, haberin gerçeğe uygun olduğuna inanmakla birlikte haberin gerçeğe uygun olmasıdır. Bunun dışındaki haberler ise yalandır. Görüş sahipleri yine *إِذَا جَاءَكَ الْمُنَافِقُونَ قَالُوا نَشْهَدُ إِنَّكَ لَرَسُولُ اللَّهِ وَاللَّهُ يَعْلَمُ إِنَّكَ لَرَسُولُهُ وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ* "Münafıklar sana geldiklerinde 'senin elbette Allah'ın resûlü olduğuna şahitlik ederiz' derler. Allah senin, elbette kendisinin peygamberi olduğunu biliyor. (Fakat) Allah, o münafıkların hiç şüphesiz yalancılar olduklarına elbette şahitlik eder." âyetini⁹² delil getirmişlerdir. Onlara göre bu âyette münafıkların "Senin elbette Allah'ın resûlü olduğuna şahitlik ederiz." sözünün gerçeğe uygun olmasına rağmen Yüce Allah'ın münafıkları yalancı olarak nitelemesi, bir haberin doğru kabul edilmesi için gerçeğe uygunluğun tek başına yeterli olmadığını, inancın da bu konuda belirleyici bir unsur olarak kabul edilmesi gerektiğini gösterir. Çünkü münafıklar inanmadıkları bir şeyi haber vermişlerdir. Ancak âlimler, âyette Yüce Allah'ın onların şahadetlerini yalanladığını belirterek bu görüşü reddetmişlerdir. Çünkü bir şeyin gerçek anlamda şahadet olarak isimlendirilmesi için şahitlik edilen konunun gerçeğe uygun olması ve şahitlik edenlerin ona inanması gerekir. İnanç, haberin değil, şahitliğin doğruluğu için şarttır. Münafıklar ise şahitlik ettikleri şeye inanmamışlardır.⁹³

Şemseddin el-İsfahânî (öl. 749/1349), Bâbertî (öl. 786/1384) ve Ali b. Süleyman el-Merdâvî (öl. 885/1480) gibi usulcüler bu görüş sahiplerinin benimsediği doğru haberin Câhiz'in benimsediği doğru haber ile birebir aynı olduğunu, yalan haberin ise farklı olduğunu söylemişlerdir. Çünkü görüş sahipleri inancın ve gerçeğe uygunluğun beraberce

⁹⁰ Basrî, *el-Mu'temed*, 2/76.

⁹¹ Basrî, *el-Mu'temed*, 2/76.

⁹² el-Münâfikûn 63/1.

⁹³ İsfahânî, *Beyânü'l-Muhtasar*, 1/635-636; Bâbertî, *er-Rudûd ve'n-Nukûd*, 1/613-614.

bulunmadığı haberleri doğrudan yalan haber kabul etmişler, üçüncü bir kısım ileri sürmemişlerdir. Bu görüşteki yalan haber hem ne doğru ne de yalan haberi hem de normal yalan haberi barındırdığı için Câhiz'in görüşünden daha kapsamlıdır.⁹⁴

Sonuç

Haberin sıdkı ve kizbi meselesi kökeni itibariyle kelâmî ve teorik bir tartışmadır. Kelâm ilmiyle ilişkili olmaları cihetiyle fıkıh usulü ve belâgat ilimlerinde de tartışılmıştır. İlk olarak Mu'tezile'nin mütekaddimîn dönemini temsil eden âlimlerin adalet ve tevhit ilkesi kapsamındaki bazı düşüncelerini temellendirebilmek için gündeme getirdiği bu konu, sonraki asırlarda ulemânın entelektüel ilgi alanlarından biri haline gelmiştir. Ancak haberin sıdkı ve kizbi tartışmasında çoğunlukla ilmî meseleleri ilişkili olduğu diğer disiplinlerle birlikte inceleyen âlimler görüş beyan etmiştir.

Haberin sıdkı ve kizbi konusunda âlimlerin büyük çoğunluğu gibi realiteyi ve gerçeğe uygunluğu esas almak ve haberin sadece doğru ve yalan şeklinde iki kısma ayrıldığını benimsemek bu konudaki en makul yaklaşımdır. Bu tartışmayı ilk gündeme getiren Nazzâm, -her ne kadar takipçisi olmasa da- habere inanç unsuru ekleyerek çeşitli âlimleri etkilemiştir. Câhiz de haberi sıdk ve kizb bakımından ilk kez üç kısma ayırmış, kendisini takip eden olmamakla birlikte Nazzâm'a nispetle daha fazla kişiyi; Râgıb el-İsfahânî'yi ve İbnü'l-Hâcib'in naklettiği görüş sahiplerini etkilemiştir. Bununla birlikte ne onların ne de yeni bir görüş ortaya koymaya çalışan Ebü'l-Hüseyn Basrî'nin görüşleri yaygınlık kazanmamıştır.

Haberin sıdkı ve kizbi meselesinin gerektiği şekilde anlaşılması için kelâm, belâgat ve fıkıh usulü ilimlerindeki bağlantılarını bilmek zorunludur. Aksi halde bu tartışma, niçin gündeme geldiği ve amacı bilinmeyen sıradan bir konu haline gelir. Bu yüzden İslâmî ilimlerde araştırma yapanların konuyu tek bir alanda daraltmak yerine okuma sahasını genişletmesi ve her bir konuyu diğer ilimlerle bağlantılı yönlerini de tetkik ederek incelemesi gerekir. Câhiz'in ileri sürdüğü aklî delillerin sadece fıkıh usulü eserlerinde geçmesi ve hangi yöntemle haberi üç kısma ayırdığının sadece Kâdî Abdülcebbar'ın kelâm eserleri aracılığıyla anlaşılabilmesi, bu gerçeği gözler önüne sermektedir.

⁹⁴ İsfahânî, *Beyânül-Muhtasar*, 1/635-636; Bâbertî, *er-Rudûd ve'n-Nukûd*, 1/613-614; Merdâvî, *et-Tahbîr*, 4/1731-1732.

Kaynakça | References

- Abdülazîz ‘Atîk. *İlmü’l-meânî*. Beyrut: Dâru’n-Nehdati’l-Araniyye, 1430.
- Akan, Yasin. “Mutezilî Usûlcülerin Mecaz Tanımları Üzerine Bir Değerlendirme”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 28/1 (2024), 180-201.
<https://doi.org/10.18505/cuid.1412988>
- Âmidî, Seyfeddin. *el-İhkâm fî usûli’l-ahkâm*. thk. Abdürrezzâk Afîfî. 4 Cilt. Beyrut; Dimaşk: el-Mektebü’l-İslâmî, ts.
- Askerî, Ebû Hilâl. *el-Evâil*. Tanta: Dârü’l-Beşîr, 1408.
- Bâbertî. *er-Rudûd ve’n-nukûd şerhu Muhtasar-i İbn Hâcib*. thk. Dayfullâh b. Sâlih, Terhîb b. Rubey‘ân. 2 Cilt. b.y.: y.y., 1426/2005.
- Bâkîllânî. *Temhîdû’l-evâil ve telhîsü’d-delâil*. thk. İmâduddîn Ahmed Haydar. Beyrut: y.y., 1407/1987.
- Basrî, Ebû’l-Hüseyn. *el-Mu‘temed fî usûli’l-fikh*. thk. Halîl Meys. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1403.
- Bozyel, Şuheda. *Bakıllanî’nin Usûl Düşüncesi (İlahi Hitap ve Muhatap Kul)*. Ankara: İlahiyât Yayınları, 2024.
- Bedir, Murteza. *Fıkıh Mezhep Sünnet*. İstanbul: Dem Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Cüveynî, İmâmü’l-Haremeyn. *el-Burhân fî usûli’l-fikh* thk. Salâh b. Muhammed. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1418/1997.
- Çakır, Furkan. *Fıkıh Usûlünde Haber Nazariyesi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2023.
- Çöklü, Ramazan. *Fıkıh Usûlü Kelâm İlişkisi Hicrî 4. Asır Usûlcülerinin Âm Lafızlarla İlgili Yaklaşımlarının Tahlili (Cessâs, Bâkîllânî ve Kâdî Abdülcebâr Mukayesesi)*. Ankara: Fecr Yayınları, 2022.
- Çöklü, Ramazan. “Fıkıh Usûlü Kelâm ve Belâgat İlişkisi: Mu‘tezilî ve Eş‘arî Usûlcülerin Haber Tanımlarının Analizi (Râzî, Sekkâkî ve Âmidî Mukayesesi)”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/1 (2023), 79-96.
- Çöklü, Ramazan. “Hicrî 4. Asır Fıkıh Usûlü Geleneğinde Mecazın Varlığına Yönelik Tartışmalar: Cessâs Örneği”. *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 9/1 (2023), 416-438. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7513519>
- Çöklü, Ramazan. “Mu‘tezilî ve Eş‘arî Usûlcülerin Haber Tanımlarının Analizi (Cübbâilerden Fahreddin er-Râzî’ye Kadar)”. *Burdur İlahiyat Dergisi* 6 (2023), 22-44.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *el-Mustasfâ*. thk. Muhammed Abdüsselâm Abdüşşâfî. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1413/1993.
- Gazzâlî. *el-İktisâd fî’l-iktikâd*. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1424.
- Gülengül, Esra. *İslam hukuk felsefesi açısından haberin sıdkı ve kizbi problemi ve furu’a yansımaları*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Güneş, Kamil. *İslâmî Düşüncenin Şekillenişinde Akıl ve Nass (Bâkîllânî ve Kâdî Abdülcebâr’da Kelâmulullah Meselesi Örneği)*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- Hafâcî, Şehâbeddin. *İnâyetü’l-Kâdî ve kifâyetu’r-Râzî*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Şâdır, ts.
- Hansu, Hüseyin. *Mutezile ve Hadis*. Ankara: Otto, 2018.
- Hansu, Hüseyin. *Mütevâtir Haber (Bilgi Değeri ve İslam Düşüncesindeki Yeri)*. Van: Bilge Adamlar, 2008.

- Irmak, Mustafa. *Haber ve İnşa Klasik Dilbiliminde Bildirim ve Talep İfadeleri*. Ankara: İsam Yayınları, 2017.
- İsfahânî, Mahmûd b. Abdurrahman. *Beyânü'l-Muhtasar şerhu Muhtasar İbni'l-Hâcib*. thk. Muhammed Mazhar Bekâ. 3 Cilt. b.y.: Dâru'l-Medenî, 1406/1986.
- Kādî Abdülcebbar. *el-Muğnî*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Kādî Abdülcebbar. *Müteşâbihü'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Kâhire: Dâru't-Türâs, ts.
- Kādî Abdülcebbar. *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*. Kahire: Mektebetu Vehbe, 3. Basım, 1416.
- Kādî Abdülcebbar. *Tenzihü'l-Kur'ân 'ani'l-metâ'in*. Mısır: el-Mektebetü'n-Nâfize, 1427.
- Karakuş, Bahaddin. *Hicri II-VI asırlarda Mu'tezile fıkıh usûlünün Hanefi usûlüne etkisi*. Sosyal Bilimler Enstitüsü: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2023.
- Kazvînî, Hatîb. *el-İzâh fî 'ulûmî'l-belâğa*. thk. Muhammed Abdülmünim Hafâcî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cıl, ts.
- Koloğlu, Orhan Şener. *Cübbâiler'in Kelâm Sistemi*. İstanbul: İsam Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Mâzerî, Ebû 'Abdullâh Muhammed. *İzâhu'l-mahsûl min Burhânî'l-usûl*. thk. Ammâr et-Tâlibî. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, ts.
- Memiş, Murat. *Mu'tezilî Bir Bakışla Bilgi Problemi*. Ankara: Sarkaç Yayınları, 2011.
- Merdâvî, Ali b. Süleyman. *et-Tahbîr şerhu't-Tahrîr*. thk. Abdurrahman el-Cebrîn vd. 8 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1421/2000.
- Muhyiddîn Dervîş. *İ'râbü'l-Kur'ân ve beyânühû*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Yemâme, 4. Basım, 1995.
- Râğîb el-İsfahânî. *Tefsîru'r-Râğîb el-İsfahânî*. 5 Cilt. Tanta: Külliyyetü'l-Âdâb, 1420.
- Râğîb el-İsfahânî. *el-Müfredât fî ğarîbi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî. Dimaşk: ed-Dâru's-Şâmiyye, 1412.
- Râzî, Fahreddin. *el-Mahsûl*. thk. Tâhâ Câbir el-Alvânî. b.y.: y.y., 1418/1997.
- Sekkâkî, Ebû Ya'kûb. *Miftâhu'l-'ulûm*. Beyrut: y.y., 1407/1987.
- Semîn el-Halebî. *'Umdetu'l-huffâz fî tefsîri eşrefi'l-elfâz*. thk. Muhammed Bâsil. 4 Cilt. b.y.: y.y., 1417/1996.
- Sübkî, Bahâeddin. *'Arûsu'l-efrâh fî şerhi Telhîsi'l-Miftâh*. thk. Abdülhamîd Hindâvî. 2 Cilt. Beyrut: y.y., 1423/2003.
- Teftâzânî. *el-Mutavvel*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 3. Basım, 1971.
- Tîbî. *Fütûhu'l-ğayb fî'l-keşfi 'ân kınâ'i'r-rayb*. thk. İyâd Muhammed el-Ğûc. 17 Cilt. b.y.: y.y., 1434/2013.
- Tûfî. *Der'ü'l-kavîl-kabîh bi't-tahsîn ve't-takbîh*. Beyrut: ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Mevsûât, 1426.
- Velîd Kassâb, *et-Türâsü'n-nakdî ve'l-belâğî li'l-Mu'tezile hattâ nihâyeti'l-karnî's-sâdisi'l-hicrî*. Doha: Dâru's-Sekâfe, 1976.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Cübbâî, Ebû Ali". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/99-102. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Yılmaz, Mustafa Selim. "Kelâm İlminde Mütevâtir Haberin Bilgi ve Delil Değeri". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/1 (2018), 199-223.
- Zerkeşî, Bedreddîn. *el-Bahru'l-muhîl fî 'usûli'l-fıkıh*. 8 Cilt. b.y.: Dâru'l-Kütübî, 1414/1994.